

MAGYAR IRODALOM

ÍRTA

KERECSÉNYI DEZSŐ

MIÓTA ÖNÁLLÓ MAGYAR irodalomszemléletről beszélünk, akár tudva és akarva, akár az öröknek gondolt igazságok magától értetődésével, az Erdélyi Jánostól megfogalmazott következő elvnek engedelmességek: „Nincs világirodalom, mely az egyetemes művelődésben úgy futna végig, mint az Apenninek Olaszországon; hanem van nemzeti irodalom, mely a nyelvek, élet és szokások, polgári és vallásos meggyőződések sokfélesége szerint, a történelem földjéből, mint a balatonvidéki hegyek a síkról, magaszerű alakulással emelkedik föl és betölt egy helyet a szellem országában.” A nemzet önmagát megkülönböztető és elhatároló akarata, a jóval korábban kialakult politikai tudatot követve, az írásban rögzített és közvetített szellemiség területén ilyen kizáró hangsúlyozással kezdte meg beláthatatlan időkre szóló érvényét.

Erdélyi Jánosnak ez a mondata azonban több századon át tartó fejlődés betetőzője. Míg az irodalomról való eszmélkedésben a középkori „litteratúra”-tól, az egyetemes latin írástudástól a „nemzeti irodalom”- tiszta tudatáig eljutottunk, a fogalomalkotó tényezők folytonos szűkítését végeztük. A kizárólagos életű latinitáshoz lassan-lassan csatlakozó, kezdetben fordításokkal simuló, majd önállóan is megszólaló magyar nyelvű írásbeliség ebben a fejlődésben a legfontosabb szereplő. Mintaadójától

és hosszú ideig való táplálójától elválva, majd fölébe is kerekedve, a „nemzeti irodalom” fogalmának kialakulási pillanatában egymaga vállalta mindazt a feladatot, amelyet a nemzeti élet és műveltség szükségletei kívántak. Megszervezte és kifejlesztette múltbeli tényeinek számontartóját s ismertetőjét, az irodalomtudományt, ez pedig, megtartván a fogalmi alakulás végső eredményét, a nemzeti elkülönülést, ismét magába ölelte a latinságot is, mert felismerte ennek nemcsak korhoz kötött, hanem az egész történeti folyamatban is meglévő jelentőségét.

Közönségesen nem élünk a nemzeti irodalomnak e tágabb fogalmával. Az elkülönítés legkönnyebben érzékelhető jegyéhez, a nyelvihez, ragaszkodunk. „Az irodalom mindjárt az elemnél fogva, melyben alkotásait előállítja, mely a nyelv, azonnal különőség” – írja ugyancsak Erdélyi János. A „sivatag egyetemeség”-ből ezzel menekedhetünk a legkisebb erőfeszítéssel oly zárt és védett oázisba, melynek tápláló ereit és otthonos zugait ismerjük. Magános nyelvünkkel körülvelt világunk nem egyszer anynyira zárt, hogy benne fogolynak érezzük magunkat. „Poete prisonnier d'une langue secrete” – mondta Petőfiről, külföldön legismertebb költőnkéről, egyik francia fordítója. Amikor az az óhajlásunk, hogy kiáltásunkat messzebb is hallassuk, a nyelvi börtön rácsait döngetjük panaszkodva. Mily sokszor magyaráztunk sikertelenségeket, torzulásokat azzal, hogy íróink lefordíthatatlanok! De ugyanakkor panaszunk volt azok ellen a művek ellen is, amelyek könnyedén átröppentek a nyelvi börtön falain és esetleg oly magyarság-kép formálóivá lettek, melyet semmiképpen sem tudtunk a magunkénak elismerni. Ebből a panaszból jutottunk el mindig a vigaszig is: ha ennyire nem közvetíthető kifelé, akkor kétségkívül olyan, hogy minden mástól meg is különböztethető. Ha mások nem értik, annál jobban értjük mi magunk. Értjük a nyelvet, mely ezt az irodalmat csak nekünk tudja igazán közvetíteni. Értünk ritmusokat, hangsúlyokat, melyekre

mas fül süket. Látunk benne színeket és mozdulatokat, melyekre az idegen szem vak. Érzünk hangulatokat, megrázó és nyugtató tartalmakat, melyekre más léleknek nincsen rezdülése. Történünk összefonódhat másokéval, politikai életünk lehet az idegen akarattal való egyezkedés függvénye, irodalmunk a saját szellemünkre van szabva. Ha idegen elem tolakszik belé, szabadon választhatunk, hogy elfogadjuk-e vagy sem. Irodalmunk a miénk, minket szolgál és minket vezet, így hisszük és valljuk.

Valahányszor a magyar irodalomszemlélet ezt az elkülönítő és ráismerő műveletet elvégezte, mindig sürgető gondok vezérelték, nem pedig valami hűvös megismerési szándék, így volt ez mindjárt akkor, midőn először kezdtünk elmélkedni a magyar irodalom sajátosságáról. A nemzeti irodalom tudatára azzal ébredtünk, hogy ez az irodalom még nincs. Kölcsey Ferenc szigorú igényessége fájó hiányt állapított meg, amint irodalmunk egészére és a saját korára rápillantott. Nincsenek olyan emlékeink, hagyományaink, melyek a nemzeti hőskor, e mítosz-teremtő ősidő anyagát lettek volna hivatva fenntartani, majd végül a nemzeti fejlődés „férfikorában” a művelt irodalmiság szilárd alapjává lenni. „A nemzeti hőskor hagyja maga után a nemzeti hagyományt; s a nemzeti hagyomány és nemzeti poézis szoros függésben állanak egymással. Ahol ősi hagyomány vagy éppen nincsen, vagy igen keskeny határokból áll, ott nemzeti poézis nem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját tisztulást és folyamat nem található lángjában süllyed el, vagy külföldi poézis világánál fog fáklyát gyújtani s hangjai örökké idegenek lesznek hazájában.” Ilyen a magyar irodalom: a hagyománytalan múlt és a kortársi irodalom egyaránt bizonyítja. A magyar írói sorsnak torzulásoktól, elferdülésektől való megmentése, valamint életszerű irodalmi közösségnek a létrehozása csak akkor lehetséges, ha irodalmunk ezt a hiányt valamiképpen pótolja, fejlődésbeli útját pedig a helyes irányba igazítja. Kölcsey előtt egy

pillanatra felmerült a „pórdal”, a népköltészet kincseinek felhasználása, de végső tanácsa a nemzeti játékszín, tehát egy írókat és közönséget a legközvetlenebbül összefogó intézmény megteremtése. Talán ez szerinte „azon való költői tartomány, melyben a magosított nemzetiség tulajdon hazáját föllelné”.

Egy nemzedék múlva beteljesedett, amit Kölcsey kívánt. A múlt elveszett emlékeit, a legősibb műveltség költői hagyományait nem lehetett ugyan elővarázsolni, de pótolta őket jelenvaló ihlet, az írók múlt felé fordulása, a történeti tárgyú szépirodalom. Létrejöttek az irodalmi műveltség intézményei is. Mindez azonban még nem volt elég. Meg kellett lelnünk azt a valamikor elhagyott ősi termőföldet is, melyből idegen nap melege nélkül sarjadhathat ki a nemzeti irodalom. Ez volt a népköltészet, íratlan mivoltában bizonyára ugyanazok az erők termik és alakítják, mint amelyek azt az elveszített hőskorít. Idegenség sem érhet, hiszen elzártan és védetten élt. „A népköltészetben a nemzeti autochton szellem öntörvényadó nyilatkozását s törül fakadt eredetiségét ismerjük el... A nemzeti költészet a határozottságot, melyre utalva van, a népi elem által éri el.” így hangzott Erdélyi János megfogalmazásában a nemzeti irodalomról levés elve. Az elv valósággá is vált Petőfi és Arany költészetével.

„A magyar költészet újra érintkezik mindazzal, amitől elszakadt” – írta ekkor Gyulai Pál. Sikerült utólag megkorrigálnunk a fejlődésnek végzetessé és hazuggá válható menetét. Az, amit az irodalom ezután létrehoz, „idomban és tartalmilag rnagyár”, mert van olyan alaplémérték, mellyel mérhető. De helyreállt a növekedésbeli folytonosság az időben hátrafelé is. Az irodalomtörténet az addig hibás alakulásának mondott múltban is felfedezte a népi munkálkodó erejét. Nemcsak Beöthy Zsolt voltai lovása nézhetett nyugodt önbizalommal a szétterülő európai tájra, hanem az egész magyar irodalom is. Első s azóta sem

megismételt biztonságos tekintet volt ez. Egyszerre tudta átfogni a nemzet és az irodalom képét. Az önmagát megtalált irodalom mintegy hitelesítője volt annak, amit a politikai gondolat gyakran csak bizonyos fenntartással ismert el, hogy t. i. van önálló és a maga törvényei szerint alakítható nemzeti élet is.

Itt azonban nem állapodtunk meg. Elmozdulást kívántak a szakszerű irodalomismeret, az irodalomtudomány friss eredményei. Idegen források, minták, világot vándorló motívumok jelentek meg a magyar irodalom tényei mögött s egyre biztosabban kezdtük használni irodalmunk egyes korszakaival kapcsolatban a nyugati eredetű ízléstörténeti fogalmakat. De maga az élő irodalom is kimozdult helyéből. A kimozdulás iránya olyannak tetszett, mintha a „nemzeti” irodalom merő tagadása lett volna. „Általános emberi” – hirdette az új irodalom, „kozmpolita költészet” – óvott tőle Arany. Végül az új törekvések oly folyóirat köré csoportosultak, melynek címlapján ez a szó állt: Nyugat.

Szükségszerű következmény volt, hogy most a magyar irodalom sajátos arculatának újabb ábrázolásához kellett eljutnunk. Európában – írta Riedl Frigyes – minden században „közös szellemi éghajlat” van s így azonos időben mindenütt azonos szellemi áramlatok állnak elő és hatnak. Az irodalom ezeknek a szellemi áramlatoknak letéteményese. Egyetlen irodalom sem elszigetelt jelenség, tehát a miénk sem. Benne él a nagy európai irodalmi egységben s tartalomban-f ormában ugyanolyan élményei és megvalósításai vannak, mint minden európai irodalomnak. A nemzeti irodalomnak lényéhez tartozik a külföldtől való állandó tanulás. A miénk története meg különösképpen azt bizottja, hogy a tanulással nemzeti mivoltában mindig megerősödött. „A mai európai művelődés óriás erejű áramlatával szemén, nemzeti önálló osztályrészünket csak egy módon biztosíthatjuk és fejleszthetjük: ha mennél többet tanulunk a külföldtől. Az önállóság ma tanultságot tesz fel.”

Irodalomszemléletünkben tovább halványodott az a sötét szín, mely a 19. század elején nem egy írónk arcát tette borússá, sőt ott kísértett még később is mindenkiben, aki akár a lényegeit önmagáért keresve, akár a jövő fejlődés irányítására gondolva, az eddig megjárt útvonalon végigtekintett. De íme most kiderült, hogy irodalmunk szíve ugyanarra a ritmusra dobog, mint a sokszór vágyódva nézett nagy európai irodalmaké. Mi is az európai szellemi élet szervezetének vagyunk részei. Nem tévedtünk el tehát, nem is tévedhettünk el, hiszen sohasem kell keresgelnünk a haladás irányát: ez készen adva van a középeurópai szellem országában. Irodalmunk át is ment minden irodalom- és szellem-történeti mágnes értelmet, ízlést alakító erővonalain, hatásokat fogadott be, de ezeket magához idomította. Fejlődésbeli épsége s ennek dokumentáló ereje már olyannak látszott, hogy Bodnár Zsigmond kísérletet tett vele egy az egyetemes emberi szellem alakulására vonatkozó törvény, a történetfilozófiában oly gyakran felbukkanó hullálmélelet egyik fajtájának igazolására.

Hogy a magyar irodalom európai irodalom, ebben az észrevetésben nemcsak újabb megnyugvás rejlett, hanem új problémák csírája is. Irodalmunk elérte azt a sajátságos állapotot, mellyel teljes magunkénak, a nemzeti lélek hiány nélkül való kifejezőjének ismerhettük el. Hogy együtt halad és változik Európával, kielégítettek műveltségi igényeink s nem kerestük magunkban a hibát a fejlődés menetéért. Azok a bizonyítékok pedig, melyeket irodalomtörténet és széptan tárt elénk a magyar szellem idegent áthasonító képességéről, megnyugtattak bennünket arról, hogy az európai közösségbe való beletartozás nem jár önmagunk feladásával. Elértünk addig a pontig, amelyet Erdélyi János így tűzött ki végső célul: „Ha nem csinál is zajt a világirodalomban, legalább elmondhassa magában: ez az enyém, vagy: ez én vagyok. Az új hiányérzet azonban éppen innen eredt. Beletartozunk a világirodalomba, de mit érünk benne? – tette fel a nehéz kér-

dést Babits Mihály – olyan-e, hogy egyáltalában érhet benne valamit? Arany János intése, hogy a magyar író ne lépjen ki népéből, ne igyekezzék terjeszteni „honját, nyelvét, istenit”, már nem hangzott oly közvetlen igazsággal, mint korábban. „Mit ér, ha senki sem hallja?” s a senkin a világ volt értendő. A 18. század vége magyar írójának még csak az volt a feladata, hogy a magunk életén belül teremtsen európai színvonalú irodalmat, a 20. századié: – Széchenyi tételét felhasználva – hogy egy irodalommal ajándékozza meg Európát. Kőlcseynek azt az aggodalmát, hogy mikép lehet a magyar irodalom valóban magyarrá, Babits így élte újra: lehet-e világirodalmi értéké?

Válaszában több volt a jövőre tekintő reménység, mint a megvalósulások számbavétele. Azóta már a reményekből is némi valóság lett s irodalmunknak több alkotása lépte át, odakünn is komoly figyelmet keltve, nyelvünk határát, mint régebben. Nem is Babits felelete érdekel bennünket, hanem az az út, amelyen a feleletig eljutott. Megpróbálta kihallani a magyar irodalomból azt a különleges színezetű hangot vagy zenei mondatot, mely kihagyhatatlan alkotóeleme a világirodalom szimfóniájának. Elemzésével első, eredményei sok részében ma is megálló próbát tett abban az irányban, miképpen lehet az egész nemzeti karaktert az irodalom segítségével meghatározni. A magyar nemzeti irodalom innen kezdve nem csupán szép színes kép, melyre, hogy minél több kedvünk teljék a látásában, új és friss színeket rakunk a teljesség érdekében, hanem tükör, mely rejtett lelki arculatunkat, ennek is egészséges pírját éppúgy, mint sötét redőit, mutatja a belenézéskor. Gyakorlati szerepeket már eddig is vállalt. Ébresztette, művelte és fenntartotta a közösség öntudatát, teendőket jelölt meg, bírált és eszményeket sugalmazott, most a legmagasabbra nézett: eszköze lett a maga egészében, nem pusztán alkalmi megnyilvánulásaiban, a legnehezebb műveletnek, a nemzet önmegismerésének.

A közelmúltban újra felmerült irodalmunk sajátságos alakjának kérdése. Németh Lászlónak irodalmunk legutóbbi száz-százötven esztendejéről rajzolt képére gondolunk. Most nem tekintve e kép időszerű politikai és irodalompolitikái, valamint személyes indulatbeli elemeit, vele mintha ugyanaz a sötét és tragikus színezetű vélemény tért volna vissza, amellyel a kezdeten találkoztunk. A különbség az, hogy Németh László szerint nem valami történeti végzet, hanem – immár tudatos és szervezett alakulású másfél századról lévén szó – kártevő szelekció dolgozik a magyar irodalomban s ez olyan íróknak kedvez, akikben magyarságunk legfőbb gondjai csak halványan és bénultan élnek. Egyben ők azok is, akik az utakat eltorlaszolják a „mély-magyarság”-ból feltörni akaró szellemek előtt. A hirtelen elhallgató, az irodalompolitikái harcokba belecsömörlött, „rokkanna az éjszakáig érő”, korán elpusztult írók a magyar irodalom valódi képviselői. A többiek legfeljebb „literátorok”. Irodalmunk arca tehát, ahhoz a szellemhez viszonyítva, mely teremti, torzult és hamis. Az egész nem azoktól kapja jellegzetes vonásait, akik a magyar szellem megszólaltatói.

Németh László állítása, amikor első látszatra a négy évszázadja élő „litteratorum infelicitas”-t emeli értékmérő és válogató elvvé, valójában újabb nyomatékkal hangsúlyozza irodalmunknak ahhoz a különváló szellemhez való kapcsolatát, melyet nemzetinek nevezünk. Ez a szellem Németh László előtt, csak egyetlen ponton végzett mélyfúrás eredményeinek, szinte már tapintható valóság, az irodalom bizonyos jelenségeiből lepárolt esszencia. Kölcsey kizárta a nemzeti irodalom köréből mindazt, ami „a költés határán kívül” feküdt, Németh László azt, ami az ő kritiko-askzétikus magyarság-eszményének nem felel meg. Kölcsey nagy tagadására a nemzeti klasszicizmus szintetikus igenje volt a felelet. Hogy Német

Lászlóéra is ilyen less-e a válasz, nem tudjuk. Az út vége a jövőben van.

És a körülbelül száz esztendő t végigjáró áttekintés némely tinulsággal máris kecsegtet. Amikor ezt a szót: magyar irodalom kimondjuk, egyfelől bizonyos történeti folyamatra gondolunk, mely a végtelen idő valamelyik pontján elindult, majd más időpontokon változott, gazdagodott és nőtt. Valóságos élő szervezetre gondolunk tehát, melynek életfeltételeit ismerni véljük, magát a növekedést, a változást bizonyos értékrendszerre vonatkoztatjuk, s ebből és értékelésből kiindulva a fejlődést meghatározzuk, megítéljük, útját a jövőre nézve kijelöljük. Mindezt pedig azért, mert e folyamatot elválaszthatatlanul hozzátartozónak valljuk nemzetünk léteéhez. „Én hazai plánta vagyok, elsovadnék idegen ég alatt! – mondta Kazinczy, s az író nemzeti kötöttsége áll és egész irodalomra is. Magyar nemzet nélkül nincs magyar irodalom. Ahogy azonban nemzetünket másoktól megkülönböztetjük eredete, faji alkata, és időben megtett útja, térbeli helye, nem utolsó sorban nyelve s mindezek együttes szellemformáló ereje tekintében, ugyanúgy látjuk irodalmunkat is, pusztán már történeti alakulásában, magánvalónak és egyszerűnek.

Mi magyarok est a történeti útvonalat, ennek emelkedéseit és kanyarulatait fessült figyelemmel, és érzékenységgel igen magas fokával szoktuk nézni. Amióta irodalmunknak újabb értelmű tudatos életéről beszélhetünk, gyakori egymásutánban tettük fel a kérdést: van-e magyar nemzeti irodalom, ott van-e már, ahol lennie kellene, olyan irányban fejlődik-e, mely egyetlenül helyes, nem tért-e olyan árutakra, melyek hanyatlásba viszik? *Ez* az érzékeny figyelmünk azonban nem az elvonatkoztatott műveltségi folyamatnak szól. örömmel Jegyezzük fel ugyan egy-egy műfaj vagy forma nálunk való megszületését, gonddal számontartjuk azokat és intézményes

kereteket, melyek az irodalomnak táplálói, vagy általában jelei annak, hogy az irodalom „él és virágzik”: de az életet és virágzást sohasem tudjuk elválasztani azoktól a tartalmaktól, melyeket az organizmus, az irodalom, hordoz magában és közvetít. Ama kérdéseink mögött, melyek az alaki természetű fejlődésre vonatkoznak, minduntalan ott rejlenek a tartalmiak is. Úgy vari-e ott a magyar irodalom, ahol lennie kell, azt mondja-e, amit mondanía egyetlenül szükséges? Erdélyi János egy helyütt „a magyar irodalom idegzetéről beszél. Aligha van találóbbr kép, mely e kettős látást úgy magába tudná foglalni, mint ez.

A MAGYAR IRODALOM eddigi élete folyamán négy ízben ment át gyökeresnek tekinthető átalakuláson. Az első lépést Szent István tette meg a magyarság keresztyén hitre térítésével. Tagjává lettünk annak az európai műveltségi közösségnek, amelybe ma is beletartozunk. Mert műveltségről és nemcsak hitről volt a döntő változásban szó, mégpedig oly műveltségről, amely az akkori Európában írásos alakban is rögzítődött és plántálódott tovább. A térítést végző nyugati papok behozták magukkal a tisztán vallásos keretben élő műveltségnek írásos eszközeit és közvetítőit, a könyveket, s bennük azokat a műfajokat, elmékedéseket, imádságokat, bibliai és énekszövegeket, tanulságos példákat, legendákat, a keresztyén üdvtörténet némely forrásait, amelyek az európai keresztyénség életéhez hozzátartoztak. Készen kaptunk tehát egy nemzetek fölötti irodalmiságot, s ezt is az egyház egyetemes nyelvén latinul. A szellemi tartalmak, melyeket ez az irodalom őrzött és közvetített, a magyarságnak egészen újak voltak, s ezen felül csak annak a kezdetben idegenből jött, egyedül írástudó papságnak a tulajdonai, amely a hit terjesztésében és állandósításában munkálkodott. De ez az idegenből készen át-

emelt irodalom igen természetes folyamattal idomult a hazai szükségletekhez. A magyarságnak is lettek keresztyén hagyományai, már saját véréből való szentjei, kiknek példaadó alakjai zökkenés nélkül illeszkedtek bele az egyetemességbe, a nemzeti önhatárolás kezdő mozdulatai pedig a keresztyén üdvtörténetből különválasztották a nemzet addig megtett történeti útját s kifejlesztették a magyar történetírás középkori formáit. Még mindig latin nyelven létrejöttek tehát a keresztyén hit magyar hőseihez fűződő legendák, énekek és geszták. Mind ezek közül nyilvánvalóan a geszta volt az, amelyik – ha a nemzeti múlt egészét tartotta a szeme előtt – a legtöbb elemét volt kénytelen írásba építeni azoknak az ősi tartalmaknak, melyeket a magyarság az új hitre téréssel oly buzgón megtagadott. A gesztairó fel is vette őket, először alkalmoszerű engedménytevéssel, majd egyre kevesebb aggálllyal, elvegyítette idegen anyagrészekkel s végül összeegyeztette a messze elmaradó múltat az élő keresztyénséggel. A „nemzeti író”, e nagyjövőjű szó először öreá illett volna. De rá lehetne illeszteni azokra is, akik a keresztyén írásbeliséget nem így tartalmában, hanem nyelvileg fűzték ahhoz a közösséghez, amelyhez születésüknél fogva tartoztak. A középkor végén, prózában és versben, magyarul is megszólalt mindaz a vallási értékű tartalom, amely az európai keresztyénség közös tulajdona volt.

A második nagy változás, apróbb-nagyobb előzményeit figyelmen kívül hagyva, Mátyás király uralkodásának idejével kezdődik. A renaissance s ennek irodalmi vetülete, a humanizmus, hozta a változást. Az a felsőbb réteg, mely a királyi udvarban és a főpapi székhelyeken élt, olaszországi tanulás vagy olasz mesterek nyomán meggyökerezette azt az új irodalmi műveltséget, mely, nyelvben és formákban a latin-görög antikvitásra való állandó rátekinetéssel, szakított a középkori kollektív vallásossággal s a laicizált szépség, valamint az ember magában

való értékességét hirdette. A magyar humanizmus is élt az újdonság eszmei és alaki vívmányaival. A magyar múltat antikizálta, átvette a renaissance-irodalom emberközponti tématikáját, a világi műveltség és az egyén gondjait, örömeit és kedvteleseit, s magát az irodalommal való foglalkozást oly tudatosági fokra emelte, mely már igen közel áll a legújabb koréhoz. Emellett tovább folytatta az irodalomnak azt a „nemzeti” elkülönítését, amely a helyi szükségletekből már előbb megindult. Az európai humanizmus kiválóságaival való gyakori érintkezések kifejlesztették a, nemzetek közötti műveltségi versenyt s a „Duna partjára plántált múzsák” nemcsak az egyéni írói teljesítmény büszke jelképeivé lettek, hanem azé a földrajzi tájhoz kötött irodalmi műveltségéé is, amely a további idő folyamán nevet is kapott: „res litteraria in Hungaria” és „magyar deákság”. Az irodalmi antikvitás tanulmányozásával együttjáró filológiai érdeklődés felhívta a figyelmet a vulgáris, a nemzeti nyelvre s megalapozta ennek jogait a szélesebb írásos használatra.

A humanizmus a művelt „literatúraiban” meghosszabbította a latin nyelv uralmát. A reá következő reformáció és ellenreformáció viszont újra értékmérővé és irányítóvá tette a vallást. A műveltséget, beleértve a világit is, nem tagadta meg egyikük sem, de megsabta határait s bevágta korlátlan útját a renaissance-szal elszabadult emberi egyéniségnek. A tudományos és erkölcsi célzatú, általában a „hasznos” irodalom mögött ott élt az a most már soha többé meg nem semmisíthető „haszontalan” igény, az érdekes, a „szép” históriákban, a trefában, a szerelmi bánatban és örömben való gyönyörködés, amely minden szépirodalom csirája. Irodalmi létét úgy biztosította, hogy részben maga is tudományos és tanító ruhát öltött, részben pedig megmaradt a szövegközvetítésnek régibb, a kéziratosság fokán.

De kettős arcú volt ez az irodalom nyelvében is. A huma-

nizmus vulgáris-nyelvi érdeklődését a reformáció sem ejtette el, sőt továbbfejlesztette. Vallási céljai nemcsak a műveltekre korlátozódtak, s így azon volt, hogy olvasmánnyal lássa el azokat is, akik latinul nem tudtak. Az Ige „minden népnek az ő nyelvén” való hirdetése a könyvkiadásban is érezte hatását s az írásbeliséget, legalább a hitbuzgalom területén, újabb szálakkal erősítette a nyelven át tudatosodó nemzetiséghez. Nem egy elvi kijelentés hangzott el annak érdekében, hogy a nemzeti nyelv joga tágíttassék, de a tudós humanizmus örökének ellenállását ekkor még nem lehetett lebíni. Két és fél évszázadon át a magyar irodalom kétnyelvű. Kétnyelvűsége egyáltalában nem akadályozta abban, hogy követhesse és irányíthassa a politikai nemzet sorsát. De nemcsak időszakos eszközi szerepében lett nagyobbá: gazdagodott a nyelvi, alaki és műfaji esztétikumnak a kort túlélő többleteivel is.

A 18. század második felében lépett irodalmunk életének harmadik szakaszába. A felvilágosodás, valamint a vele összefüggő s részben azonosult szellemi irányok, továbbá a kialakult nyugati irodalmak példaadó hatása nyomán a magyar irodalom kibontakozott a nyelvi és tartalmi kétarcúságából. Elbocsátotta magától a tételes hit kizárólagosan és egyetemesen kötő erejét, mondanivalójában, ábrázolásaiban laicizálódott. Eddig történeti szervezetének azt a részét fejlesztette önállóvá, amely addig tartalomban, sőt részben még nyelvileg is, irodalom alatti életet élt. A szépirodalom innen kezdve lett a literatúra legizmosabb tartó oszlopa, műgond és független artisztikum pedig elvszerűen elengedhetetlen alkatelemévé a magyar irodalomnak. Ez az irodalom nyelvében is teljesen magyar. A hazai nyelv „művelése” magának a nemzeti életnek a megerősítésében is az éle került.

A kezdetek idején azonban nemcsak arról volt szó, hogy a magyar nyelv az irodalmi használatban egyedül uralkodóvá té-

tessék, hanem oly irodalmi nyelv és stílus megteremtéséről is, amely mindazt ki tudja fejezni, amit emberi és nemzeti „haladás” sokrétű igénye az irodalomtól elvár. Racionális eszközzel új, az élet fölé emelt, a szó legteljesebb értelmében „irodalmi” nyelv teremtődött. Nem kis harcok árán. Újnak és réginek első irodalmi vitája, a magyar „querelle des anciens et des modernes”, nemzeti öntudatunk legérzékenyebb pontján, a nyelvben ment végbe. De győzött az új, mert az ő hívei voltak a korszerűbbek, a műveltebbek és a nagyobb tehetségek. Az addig való múlt, nyelvileg és tartalmilag időszerűtlenné válván, messzi távolba tűnt a jelen eredményei mögött.

A nyelvi és artisztikumbeli, „felülről” indult előretörést hamarosan követte egy másik „alulról”. Az íratlanságban maradt népi költészet felfedezése, stílárís, műfaji és tartalmi sajátságainak az irodalomba való bevitele meghozta a nemzeti jelleget, mert az irodalom, a népiesség elve értelmében, a magyar szellem különváló kincseit őrző legmélyebb rétegbe bocsáthatta le gyökereit. Nyelvi és formai műgond, történetiség és népiesség nagy szintézise: nemzeti klasszicizmusunk. Egyes formákat és műfajokat különösképpen a magunkénak ismertünk fel, s a „magyar széptudomány, szépliteratúra” tapogatózó és még élénken a múltra emlékeztető megjelölések után kimondtuk a magasat és mélyet egybeölelő szót: magyar nemzeti irodalom, írói közösségek, intézmények, írók és közönség egymás közötti viszonyát figyelő és felhasználó vállalkozások, kritika és tudomány törődtek ezután életével.

A legutolsó nagy lépést körülbelül századunk fordulóján tettük meg. Ekkor már nem megteremtésről és teljessé építésről volt szó, hanem a meglevő ízlés átalakításáról. A közízlésnek oly alapról kellett elmozdulnia, melynek szilárdságáról nemcsak megszokottságból és a rendszeres irodalmi nevelésnek engedelmeskedve, hanem a nemzet létérdekei szempontjából is meg

volt győződve. Az új írók pedig, úgy látszott, mintha éppen ezt az alapot tagadták volna, s ha a múlthoz fordultak, szívesebben kerestek ősokeket az előbbi korszak merész elindítóit, mint a nemzeti klasszicizmus megállapodott egyensúlyt tartói között. Mivel a világnézeti és politikai válságot mélyebben érezték, mint a nehezebben reagáló társadalom, az egyre magánosabbá kényszerülő ember különleges és különös személyességét, tiszta művészeti hajlamait, a politikai-szociális élet súlyos megítélését és a nemzetsors sötét prófeciáit mondták a polgári haladás hitében és a nemzeti biztonság zavartalan tudatában élők fülébe. Embernek és nemzetnek új helyzetérzéshez kellett hozzászoknia. Mindez igen természetesen együttjárt – bár korántsem olyan mértékben, mint a 18-19. század fordulóján – az irodalmi nyelv, a stílus megváltoztatásával is. Az irodalmi élet „hivatalos”-nak nevezett intézményei tagadva és tiltakozva, közönségünk nagyobb része pedig értetlenül állt szemben az újdonsággal. A magyar nemzeti irodalom, mint mondták, „kettészakadt”, s egyik fele még a nemzetietlenség vádjától sem maradhatott ment.

Az irodalom válságát csakhamar az egész nemzet és állam válsága követte. Az irodalmi harcok, melyek eddig is kerültk az elvi megvitátást, nem folyhattak le a nyugodt kiegyenlítődéseg. Valójában még ma is sajognak az adott és kapott sebek. Némi kiegyenlítődéseg azért bekövetkezett. Közönségünk valamelyest hozzászokott a valamikor szokatlanhoz, írónk meg újra közelebb látták magukhoz azt a közösséget, melynek ők is predestinált tagjai. Egy évtizede tanúi vagyunk annak, hogy ez a közösség megint a „nép”, teljes anyagi és szellemi vonatkozásaiban, s az „új népiesség” jeligéje tudatos visszatekintéssel idézte az 1840-es éveket. Talán útban vagyunk egy ugyanolyan teljesség felé, mint volt a nemzeti klasszicizmus, és ebben a 20. század művelt magyarsága ismer rá arra az irodalomra, mely

hiánytalan megszólaltatója az új tapasztalatokon átment nemzeti léleknek.

Az előbb vázolt négy lépés megerősíti azt, hogy a magyar irodalom európai irodalom. Korszakos mozdulatait a nagy egészhez idomulva teszi meg. Amikor az európai, azaz nyugati irodalmak szint váltottak, a miénk is velük tartott. Keresztyén-ség, renaissance, felvilágosodás, századvég irodalomformáló erői-nek készségesen engedelmeskedtünk. Volt ezek között olyan is, a renaissance, melynek hangjára mi más nagyobbakat megelőzve hajoltunk, de valamennyinek útján mi voltunk kelet felé a legszélsőbb pont, ameddig elhatottak. De irodalmunk még pusztán az európai eszmék története alapján sem azonos ama vezető nagy egésszel. Lehetnek részletek, időszakaszok odakinti részletek és időszakaszok hűséges megfelelői, egészében, térdelmében és minőségében mégis más. „Európaileg é s nemzeti-lég fejlődünk Szent Istvántól mostanig” – írta Kemény Zsigmond – s akkor, midőn készen és örömmel, sőt büszkeséggel valljuk irodalmunknak Európához való tartozását, nem felejtjük el azokat a színeket sem, melyeket a „nemzet”-nek az európaiéval egyenrangúan komplex tartalma mutat.

A magyar irodalomtörténet rendszerint más időpontokkal jelöli meg a korszakos változásokat, mint amilyenekkel az imént tettük. „Igen bajos minket a közemberiség hajnala, dele, estvéje vagy déleste után mértékezní” – írta Erdélyi János. A határokát jelölő évszámok többsége a nemzeti élet nehéz fordulatainak dátumaival azonos. A magyar irodalom igaz, hogy vetülete és nyelvileg elhatárolt változata az európai irodalomnak, de egyben oly emberi közösségnek a tulajdona, melynek mindenki mástól elütő történeti élményei vannak. Az alakulás korszakait elválasztó évszámok egyrésze (1526, 1711, 1919) olyan, amely a nemzet életének megroppanásaira emlékeztet. Bizonyos az, hogy irodalomtörténetünket nem pusztán a szellemi múltban

való könnyebb eligazítás szándéka vezette, mikor a magyar irodalom alakulását a politikai dátumokhoz fűzte, hanem oly belátás is, amely a nemzetközösségi élet és az irodalom között a szokottnál mélyebb összefüggéseket látott meg vagy tartott kívánatosnak. Az egyik ilyen mindenesetre az, hogy a politikai romlások után irodalmunk is egyike, ha nem a legszilárdabbika, azoknak a fogódzóknak, melyekbe belekapaszkodva tovább élhetünk és megállhatunk. Amikor íróink és tudósaink legelőször próbálták meg a magyar irodalom sajtószereplésének szavakba öntését, ez volt a legfelöllebb jegy, melyet megragadhattak. A gyászos évszámok után fellépő irodalmi jelenségek egész sorára hivatkozhattak, s a „magyar irodalom és nemzeti önérzet újjászületése” – ahogy Gyulai Pál a 18. század végét jellemezte – címül ott állhat majd minden irodalomtörténeti fejezetünk élén. A magyar irodalom a nemzetfenntartás eszköze – e sok változatban ismert igazság való voltát igen kevés nemzet érzi oly elevenen, mint a magyar.

Szintén nem mai megfigyelés az sem, hogy irodalmunk mindazokat a közös európai szellemi áramlatokat, melyek irodalomteremtők és alakítók voltak, a nemzeti érdek felé hajlította és használta fel. Már iménti történeti áttekintésünkben felmutattunk néhány ilyen tanúskodó vonást. A készen kapott középkori egyházi műveltség ugyancsak kész irodalmi kereteit aránylag hamarosan megtöltöttük a mi tartalmainkkal. Legendák és himnuszok tárgyukkal hasonultak hozzánk. A geszta-író oly torzító rajzolatokat utasított vissza, amelyekkel idegenek ábrázoltak bennünket. A magyar humanizmus öntudatra emelt egy a mainál még szűkebb terjedelmű, de nem kevésbé céltudatos patriotizmust. A reformáció irodalma abban segített bennünket, hogy Mohács után ismét a transcendensnek vetvén hátunkat, önmagunkat védeni és megtartani tudtuk. Felvilágosodás 65 romantika teremtette meg nálunk a nemzeti öntudat új for-

máját, s a századvég európai átalakulásából új magyar felelősségre való felszólítás hangját tudta irodalmunk kihallani és kihallatni.

Hogy azt az összefüggést, mely irodalom és nemzetpolitikai élet közt így fennáll, megállapítjuk, egymagában még nem elegendő. A hozzánk hasonlóan szorongatott helyzetű kisebb népek irodalmában is megfigyelhető ez a tünet. De rögtön igen különlegessé válik, ha meggondoljuk, hogy nálunk a szellemnek az irodalom körén belül végbement előrerúgtatására, kisebb-nagyobb időközzel, a nemzeti élet megrendülése volt az idő felelete. Még legszerencsésebb volt az a kor, melynek mai értelmű nemzeti irodalmunk megszületését köszönjük, a 18. század végétől a szabadságharc leveretéséig terjedő idő. Hogy nemzetünk politikai keretének e korban való viszonylagos állandósága milyen csodálatos teljesítményeknek adta meg a lehetőséget, nem kell felsorakoztatnunk. Viszont az is eléggé ismeretes, hogy a szabadságharc bukása és a rákövetkező reakció még így is helyrehozhatatlan károkat okozott a fejlődésben. Nemzeti klasszicizmusunk a politikai elnyomás idején alakult ki, tehát akkor, amikor a nemzet anyagi és szellemi mozgását százféle bilincs nehezítette. Eredményei nem is lettek úgy közkinccsé, amint kívánatos lett volna. Mégis, ismételjük, volt időnk, hat-hét évtizednyi, hogy a kezdettől a befejezésig eljuthassunk. Két másik alkalommal még ennyire sem voltunk szerencsések. A Máttyás-kori renaissance-ra Mohács, az 1900-as évek nagy kezdeményeire Trianon következett. „Európai” magyar irodalom és politikai magyar nemzet egymásbafonódó életét így sajátságos interferáló mozgás jellemzi. A politikai gyásnapok után mindig úgy tettünk, mint ahogy Arany írja a „Szent László füvé”-ben: a dögvészért az új istennek való áldozást okoltuk. A nemzeti élet megrendüléseért felelősségre vontuk az irodalmat. Mohácsért nem kis részben felelt az udvari renaissance kénye és a

humanista individualizmus. Világos után egy kissé el kellett felejtünk a márciusi ifjakat, Kossuthot, majdnem Petőfit is, legalább is jónéhány versét. Trianon után sem álltunk másképpen. Mily buzgó rostálást végeztünk és végzünk még ma is, hogy az 1900-1910-es évek irodalmi hagyatékából minél kisebb teherrel kelljen átugranunk az 1918-19-es szakadékok. Egyfelől valljuk, az ösztönösen irányító szellemére méltán büszke nemzet biztonságérzésével, hogy minden nemzetpolitikai haladásunk legigazibb előkészítője az irodalom, másfelől pedig minden összeomlásunk után le kell dobnunk magunkról egy darabját az irodalomnak, hogy tovább tudjunk élni. Ahányszor bizalommal tekintünk az irodalomra, ugyanannyiszor csalódunk is benne. Az antinómián csak egy módon tudunk segíteni: bizonyos tartózkodással, sőt némi gyanakvással, de mindig azzal a nekifeszüléssel, mely az irodalom életformáló erejét, bár nem semmisíti meg, csak erős szűréssel és válogatással engedi érvényesülni.

A MAGYAR IRODALOM azzal a természetszerű késséssel indult elrendelt útjára, amely a „nyugati” irodalmakkal való összehasonlításban minden középeurópai irodalomra nézve jellemző. A nagy kezdemények nem Közép-Európában eredtek, hanem nyugaton és délen. A nyugati keresztyén műveltségi közösségbe való beleilleszkedésünk nem is úgy történt, hogy már meglévő ősi, pogány vallásos és hősi költészet vett magára keresztyén ruhát s fejlődött át az új műveltségbe és irodalomba, hanem maga ez az új jelentette mindenestül az irodalmat. Átvevése pillanataiban a magyarságnak el kellett feleltetnie és a műveltség alá szorítania irodalom előtti műveltségének anyagát és ennek hordozóit. Bár az indulásban történt késés igen természetes következmény volt, a múlt elfelejtése pedig nem mondható ridegen teljesnek, mégis mintha ez a

kettő határozná meg a magyar irodalom sajátos fejlődés-menetét.

Lássuk előbb a másodikat, irodalmunk felejtő magatartását. Ezt figyelte meg legjobban Kölcsey is, amikor a „nemzeti hagyományok” hiányára rámutatott. Énekmondásunk költői termése végérvényesen elveszett, hasonlóképp semmink sincs legrégebb szerelmi dalainkból, az ú. n. virágénekekből, noha mindkettő meglétére nem egy bizonyítékunk van. „Mi magyarok – Arany János szerint – nem vagyunk azon szerencsés helyzetben, hogy egy népileg naiv, de nemzetileg önálló irodalomnak a hajdankorból fennmaradt gyöngyeire büszkén mutathassunk.” Minden igazán mélyreható irodalmi újításunk szinte elvvé emeli ezt az akart elfeledést. Így tettünk a 18. század végén és a 19. elején. Kemény Zsigmond írja, hogy az újítás hangulatából „némi előítélet támadt a 17. század írói iránt is, kiknek művei tartalmasság és még nyelv tekintetéből is többnyire fölülmúlták a későbbi kor terményeit”. De gondoljunk csak irodalmunknak a századunk elején történt változására. A múlt iránt egy a köteleességünk: elfeledni! – kívánta az irodalmi reform egyik vezetője, Ignóty. Magára a régiségre való rápillantás is ezt a tanulságot hirdette. Régebbi irodalmunk előzmény nélküli oly kedemények sora, melyeket nem követett szélesebb, terjeszkedő folytatás. A nemzeti nyelv jogainak tágabb érvényesítésére törekvő elszórt követelések több mint két évszázad ideje alatt sem tudtak tömörülni: mindenki magános volt, amikor kimondta. Mikor pedig a magyar nyelv ügye megérett a győzelemre, egyetlen fordulással elfelejtettük, csekély kivétellel, a magyarországi latinságot.

Említettük már, hogy a magyar irodalom önszemlélete rendkívüli módon érzékeny. Könnyen engedünk az újság múltat megtagadó kívánságának, de ez az érzékenység hamarosan megtéteti velünk az ellenkező lépést is. Újításainkban, eltávolodásainkban

mindig van valami hiányérzet, majdnem büntudat, mely a reformnak az egész, irodalmiság szempontjából való tökéletlenségére figyelmeztet.

Mert hát csodás, végzetes fajta ez
 S azok is, akik hozzá hasonultak:
 Itthon hamar tagad és menekül
 S ott künn tömjénnel tiszteli a Múltat. (Ady)

Könnyen felejtünk, de aztán hihetetlen erővel tudunk emlékezni

A hagyománynak, a felidézett múltnak a jelenbe való beépítése meg-megújuló tevékenysége a magyar irodalomnak. Volt idő, éppen az erős újításé, amikor költészetünk arra vállalkozott, hogy pótolja az egész elveszett ősi történeti énekmondást, de még a soha létre nem jött naiv eposzt is. A nagy epikumok szövevényeiben énekmondó kobzosok járnak és Aranyballadákat énekelnek. Toldy Ferenc azzal, hogy régi irodalmunkat a nyugati tudomány korszakbeosztásának megfelelően rendezte, elérte, hogy ez a múlt terjedelmében megnövekedett s élő cáfolatul állt azok elé, akik a „bús feledékenysége-ét panaszolták. Nincs meg ugyan naiv eposzunk, de voltak „mondakör“-eink, s ugyanígy volt már a régiségben is irodalmunknak „első virágzásba. Thaly Kálmán gyűjtése és utánzatai a múltnak csak egyetlen kis darabját varázsolták élővé, és e mesterseges hagyomány nélkül sem Endrődi Sándor millenáris kurucsága, sem Ady Endre „beszélgetésiéi nem képzelhetők el. Mióta újabb irodalmunk rájött arra, hogy a nyelvújítás cézurdja a teljes hagyománybeli folytonosságot megakasztotta, nyelvi és formai átdolgozásokkal próbáltuk a megszakadt vonalakot helyreállítani. Zrínyi nem a kortársaknak, nem közvetlen utódainak, hanem Ráday Gedeonnak, Vörösmartynak és Aranynak nyújtott kezét.

Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre
 A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének;
 A könyörű eget, a földet vizsgálja hiába:
 Nem leli meg nagyait...

Nagyság csak a múltban található. A keletre-nyugatra, égre-földre egyszerre néző magyarban nem pusztán a testvértelenség tétovasága rejlik. Nagyon is jól tudja, hogy mit keres. A múltat keresi. És amikor a szükség úgy hozza, az irodalom meg is találja neki.

A magyar irodalom múltbanéző jellegű: a nyomatékos hagyományelevenítés következménye ez. Nagyon is vonakodva követ oly útmutatást, mely kívülről igyekszik ezt az egyetemes magatartást befolyásolni. Széchenyi István író-kortársai, éppen a legnagyobbak, igen kevésbé vették át a kizárólagos előretékin-tés gesztusát. Gyulai Pál pontosan meghatározta azt a pillanatot, amikor a magyar íróknak hirtelenül a jövő felé kellett fordítaniok arcukat: „Széchenyi meggyalázta a múltat, a magyar egyetlen büszkeségét s oly jövendőt ígért neki, melyről még álmodni sem mert; kigúnyolta a nemzeti fájdalmat, a magyar egyetlen hű érzését... A költők voltak az elsők, kik befogadták a reményt és a hitet, de csak a kétségbeesésből emelkedtek ki, a nemzeti fájdalomról oly kevésbé mondhattak le, mint szíve mélyén az egész nemzet. Összeolvasztották a ketőt, a reményt és emléke t.”

A múltbeteleltetés műfaji következtésekkel is jár. A történeti epika verses és prózai formái, a lírának közösségi és személyes emlékekkel terhelt, reflektáló, elégikus fajtái azok, melyeket leghamarabb ismertünk el a magunkéinak, később pedig gazdag változatokban fejlesztettük ki. Valamennyit beárnyékolja az a „szentelt fájdalom”, mely az irodalom múltidéző képességének végességéből, sőt tehetetlenségéből fakad. A múlt, bármennyire invenciózus és színező képzelet varázsolja is elő, –

mert a magyar íróé ilyen – mégis csak múlt, mely soha többé meg nem ismétélhető. Valósággal „ezer év előtt” születni csak Petőfi és Zrínyi kiütközően aktív szelleme szeretett volna. Nemzeti himnuszunkban – az egyetlen Európában, melyet nem véres politikai mozgalom, nem személynek szóló hódolat, hanem elégikus költői műtszemlélet teremtett – nincsen szó nemzetünk mindenek felett valóságáról, sem annak áhítatos kéréséről, hogy Isten zavarja össze ellenségeink politikáját. S ami vér és romlás van benne, az is a mi vérünk és romlásunk. Oly költemény lett himnuszunkká, mely örökkévalón jelen panaszt a „zivataros századokéból” szólaltat meg s még innen, a lírai transzponáltság e fátyla mögül is még távolabbi múlt felé tekint.

Irodalmunk a múlt állandó felfedezője. A történelmet is inkább költőinktől tanuljuk meg, mint a tudománytól. Nem egyedüli szerepe ez irodalmunknak, de egyike a legfontosabbnak. Nem vagyunk igazán a betű, a litterátum nemzete, de a multat tárgyazó művek azok, melyek a legkönnyebben sejtetik meg velünk az irodalomnak ennél a szerepnél még egyetemesebb és tágabb jelentőségét.

A MÚLTÉHOZ SOKBAN HASONLÍT a helyzete a miénk ugyancsak időnként „elfelejtett” irodalomformáló tényezőnek, a „népi”-nek, vagy „népies”-nek is. Feltűnése mögött mindig nagyon is világosan láthatók azok az időszerű politikai eszmék, melyek a nemzeti élet szociális-politikai szerkezetének megváltoztatására irányulnak. Ebben a formájában még nem is más, mint része valamely akár demokratikusnak, akár másmiyennek nevezett általános európai szellemi áramlatnak. Mihegyest azonban nálunk az irodalom területére ér s itt is megkezdí a maga átalakító munkáját, nem csupán időszerű politikai színezetéből veszít, hanem olyan gyógyszernek is tetszik, mely az

irodalomnak a nemzeti lélekhez legjobban hozzászabott, „egészséges” fejlődési útját van hivatva biztosítani. Petőfinél a népi gondolat még szorosan bele van ágyazva a politikumba. Azért kívánta a népnek az irodalomban való művészetelvi érvényesítését, mert így remélni lehetett, hogy idővel a nép jogai a politikai életben is érvényesülni fognak. Erdélyi János, Gyulai Pál, Arany János – az elmélet és gyakorlat apolitikusan teljessé kidolgozói – már az egész történeti életű magyar irodalom szemszögéből tekintettek reá. Az időbeli alakulás menetét maga előtt látva írta Arany, hogy „kétségkívül nagyobb nyereség lett volna költészetünkre, ha nem mintegy felülről lefelé, törül szakadva, vagyis inkább a törzstől soha el nem szakadva, tehát mindjárt eleinte a néptől fejlődik”. A magyar irodalmi népiességből, epigonjait nem tekintve, hiányzik is minden korhoz kötött alkalmiság, minden pásztori idill, műveltségellenes primitivizmus, „völkisch” mítosz vagy „populiste” proletárgondolat. „A népiesség – írja Horváth János – oly értelemben, mint nálunk kifejtett: magyar specialitás; nem múltékony demokratság, nem merő romantika, nem színvonal-ejtés, nem puszta naivkodó divat, hanem irodalmunk fejlődéséből és reális szükségleteiből kiserkentett nagy nemzeti gondolat.” A francia klasszicizmus latin, a német görög, a magyar pedig népi eredetű. Az irodalmat irányító szellemi erők között a népiesség nálunk az egyetlen, mely egymagában elég tud lenni ahhoz, hogy mindent egybefoglaljon. Örök ellentétek: nemzet és Európa, hagyomány és újítás, elit és tömeg tudnak benne összebékélni. „Nálunk a népiesség mint jelző szinte pleonazmus. Népiesség annyi, mint magyarság. Az a magyarság, melynek álmképe a legjobbaink képzeletében élt, akik közben a legjobb európaiak is voltak”, – mondja Illyés Gyula. Akár Aranyékra nézünk, akár korunk „új népiesség”-ére, a kép min-

dig ugyanaz. Nélküle, Erdélyi János szerint, „fejlődésünk oly sajátlan és hazug, hogy benne hálados előmenetel éppen nem található”.

Mert a népiesség ily egyetemessé törekvő gondolatának van egy nagyjában irodalomszociológiainak nevezhető háttere is. A magyar irodalom léte (s vele a nemzeti élet döntő kérdéseire adott válaszainak sorsa) az olvasóközönség terjedelmének problémája is. Történeti útvonalának szaggatottságát, a magános írók visszhangtalanságát tapasztalván, tudatos törekvése, hogy minél szélesebb alapot teremtsen magának. Az igényes író a végtelen mélységű és számtalan változatú népiséghez való fordulással tehet olyan közelítő lépést közönsége felé, mely legkevesebb veszélyével járhat a művészi színvonal elvesztésének. Igaz, hogy „leereszkedik”, de ugyanakkor mélyül is, „tömeg”-hez lép közel, de ez a tömeg tán ismeretlenebb, mint a titokzatos egy-ember. Stílelemek, formák, motívumok és mondanivalók egyidőben lehetnek az egyéni rátalálás hódítmányai és a közösség kincsei. Az író nem veszíti el önmagát és mégis „az, mi népe”.

Múlt és népiség újra és újra való felfedezésében, ezeknek az irodalom fejlesztő és színező tényezői közé besorolásában rejlik a magyar irodalom úgynevezett konzervativizmusa. Az elfelejtett múlt és az elhanyagolt népi gyökerek szoros megragadása nemcsak megizmosodását jelenti az irodalom magyar értelmű magánvalóságának, hanem visszafordulást, megállást, sőt nem egyszer az újjal, minden irodalom létszükségletével való ellenséges szembehelyezkedést is. Ha megtalálta az elvesztettet, a magyar író – függetlenül a személyes írói gondoktól és a mindig meglévő kortársi küzdelmektől – önmagát és népét oly együttállásban látja, vagy legalább is oly eszményien teljes együttállás felé haladóban, melyből kimozdulni és kitérni vészes aelmes. Réginek és újnak összeütközése nálunk igen kevésbé a

formális ízlés ügye Ilyenkor a legmagasabb lét-elvek küzdenek egymással. A 18-19. század fordulóján a „nyelv génuszaét, századunk elején meg a „nemzeti szellemiét szegeztük az újítás mellé. Mindkét esetben a magyarság ösztönös totalitásvágya próbált megküzdeni a továbbfejlődésben végzetesen bennrejlő megoszlással.

PEDIG AZ IRODALMI ÚJDONSÁG nagy mohón és egyedulalmi szándékkal szokott nálunk jelentkezni. Éppen az ő nyomásának engedve felejtünk oly hirtelenül. E mohóság okának azt a körülményt emlegetjük, hogy a magyar szellemi élet, mint az egész nemzeté is, valójában sziget, vagy ostromlót végvár, gyepűmögötti világ, általában valami igen erős határok-kal körülvett terület, mely a folytonos és létét veszélyeztető támadások ellen úgy védekezik, hogy állandóan vastagítja az önmagát a külső világtól elválasztó falakat. A védőfal éppen az a megtalált totalitás, amelyet a múlttal és a népivel történt találkozás hozott. Ezzel a munkával, önmagunkról alkotott eszményünk irodalmi megvalósításával néha igen sok időt is töltünk, hiszen nagy messzeségből és mélységből kell előteremtünk a múltat és a népit. A szigetre ritkán jár hajó s az ostromlott várba gyéren juthatnak be a külső világ nagy változásainak hírei. Ezeket a híreket is többnyire nem a „népek hazája, nagy világ” juttatja el hozzánk abból a gondoskodásból, mely az előőrsöt a főcsapattal összeköti, hanem ennek a védekezőn zárt világnak nagy utakat járó, nyugtalan vérű, képletes és valóságos peregrinusai. Nem gyáva fugitivusok ők, nem ezt a zárt életet megunt békétlenek, hanem vakmerő hírszerzők, kiknek vakmerősége és bátorsága talán épp akkor a legnagyobb, mikor az új hírekkel visszatérnek és ezeket itt hirdetni kezdik. A példák számosak. Az egyik a latin múzsákat telepíti a barbár Ister partjaira, a másik a racionális gondolkodás töredékeit, a

harmadik a kifinomult műveltséget, a negyedik azt hirdeti, hogy a szigetet össze kell kötni a kontinenssel, az érnek meg kell találnia az óceáni torkolatot. Az új hírekkel visszatérők elmaradt és elkésett világot látnak maguk előtt. Az elkésettség fájó élményét maga az addig megtett történeti fejlődés is sugallja, hiszen már eredetileg is később indultunk, mert a létünkért vívott harcokban sok mindenre nem volt időnk, értékeink megsemmisültek s ami mégis megmaradt, az is csak kicsiny részében vált az egésznek szerves tulajdonává. Az az interferencia, amely az európai szellemi áramlatok és a magyar politikai élet között a nagy változások táján létrejön, ezekben a reformerekben válik különösen fájdalmassá. Hiányokat, elmaradást tapasztalnak némely műfajokban, formákban, sőt magában az egész irodalmi organizmusban: egyszer nincs például dráma, nemzeti eposz, esetleg szonett, máskor a még használt műfajok másutt már meghaladottak. Az az új, amelyet hoznak, szinte a nemzet földi üdvösségének záloga. „Vigyázó szemüket” a nagy szerencsésebb fejlődésű, távoli világra vetik és szenvedélyes, sokszor ideges igyekvéssel sietnek a haladás nyomába.

Nem könnyű utolérni. Az irodalmi reform „csupán a választott elmék” (Arany) szemében mutatkozik létszükségletnek. Gyorsan adaptálják az újat, ők a nagy felejtetők és múlttagadók s növelik azt az aránytalanságot, mely az egyesek és a nemzetnek az irodalmi életben számbajövő egésze között fennáll. Refonnáló vállalkozásuk szinte reménytelennek látszik, mert a visszatartó erők igen hatalmasak. A „szegény magyar költő” letörés-hangulata váltakozik ilyenkor a reménytelenül is alkotó vértanú-tudattal: az üldözött szarvasgím vezeti népét a szellem új és szebb hazájába.

Babits Mihály „Halálffiai” c. regénye hősenek erdővári asztalára „mint előkelő madarak szálltak le” a Londonból hozatott könyvek Ilyen valószínűtlen távolból és idegen világból jötként

jelentkezik a magyar irodalomban az újítás. Először is nem ismerjük el a magunkénak. Ahogyan az öregedő Toldi a királyi udvart annak „olaszos” fénye miatt hagyja ott, ugyanúgy hátrítottuk el kezdetben a „német moslék”-ot, a reformációt és a „francia” dekadenciát. Az újítást mindenk felett nem újnak, hanem idegennek minősítjük. Ha pedig idegen, akkor az életünkre tör. Ügy érezzük, hogy ki akarja húzni alólunk a teljes élet talaját, melyet nagynehezen megleltünk. Meg akar fosztani bennünket az egésznek attól a tudatától, melyre a magyar életet felépítjük. Annál is inkább, mert ez az idegen és új gyakran oly elkülönző, sőt finnyás arccal mutatja be magát, melyre riadtan bámul a közösség. Éppen ott, ahol a legérzékenyebbek vagyunk, a nyelvben és a stílusban – ez lévén az irodalom látszólag legfoghatóbb eleme – véljük ezt az „idegenes” elkülönülést súlyosnak és kártékónak. Régi irodalmunkban a „magyaroknak magyarul” és „cicerói szócsavargatás nélkül” írók fel-felhangzó panaszai a „tudósok” latinsága, majd az újban a vádak a nyelvújítás madárnyelve, végül a közelmúlt irodalmában a szimbólumterhesség és a „differenciáltság” ellen mind ide mennek vissza. Petőfi könnyebben jutott uralomra, mint Kazinczy s e párosítást egészen a jelenig nem nehéz megszoorozni.

Nálunk ezért az irodalmi újdonságnak mindig két tulajdonsága fejlődik ki a megmaradást parancsoló környezet nyomása alatt. Az egyik annak hangsúlyozása, hogy bár új, „mégis magyar”. A másik az újító írók öskeresése magában a magyar irodalomban. Az új is hagyományt teremt magának: az örök törvénynek engedelmeskedik.

Irodalomtörténetírásunk észrevehetően idegenkedik is minden olyan fejlődésrajztól, mely előkészület nélküli, hirtelen változásokat mutatna. Riedl Frigyes ugyan „egyszer csak egy fiatal ember”-rel, Petőfivel, változtatta meg a magyar irodalom képét,

de azok, akik szintétikusabb látásukkal mélyebben átérezték irodalmunknak alakulásbeli nehézségeit, így Erdélyi János, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál, Horváth János, egyik fontos feladatuknak tudják, hogy az új „mint logikus láncszem” kapcsolassék bele az egész életébe. Nincs igazi fejlődésregényünk, de van annál több remekbe készült írói fejlődésrajzunk. Előzmények, források, minták felkutatása és organikus sorba való állítása, az irodalomtudomány e szívesen és nagy rendszerességgel végzett munkája, nálunk nem pusztán egy bizonyos tudományos módszer alkalmazása, hanem ellenállás is a változás váratlan és ideges ritmikájával szemben. Kazinczy a keserves harcok végső, saját személyére vonatkoztatott tanulságaként jutott el az „oly tüzes orthológ, mint neológ” egybelátásáig, de Kemény Zsigmond már az egész magyar irodalomnak kívánta – s a nemzeti klasszicizmus akkori szuggesztíójára bizton remélte is – azt a „Janus-arcot, a vissza- és előrenézést, azon adományt, mely a nemzetek irodalmának férfikorát jelzi s reményt nyújt százados művek alkotására.”

A MAGYAR IRODALOM „IDEGZETE” nemcsak működése ritmusában különleges szervezet, hanem egyúttal olyan idegpálya is, mely tartalmakat hord és közvetít. Hordozza a nemzeti műveltség tetemes részét, hallhatóvá és foghatóvá teszi s az öntudatnak egyre magasabb fokára emeli a nemzet szellemét; de közvetít befelé is, amikor maga az irodalom teremőn és szervezőn hat vissza a szellemre. A művek érző, gondolkodó és formáló egyesek alkotásai. Egyéni és közösségi ízlés, gondolat és érzelem, stílusok és formák bonyolult összegezései haladnak végig az idegpályán. De, ahogy Arany írja a magyar táncról:

Egy összeszótt-font tömkeleg,
Mefoghatatlan egyveleg,
Melyben a hány pár, annyiféle

A tánc alakja és szeszélye,
Mégis azonegy zenemérték
Kormányozza mindenki léptét.

Mi ez az „azonegy zenemérték” a magyar irodalomban? Igen sokféleképpen szoktunk erre a kérdésre felelni. Megkereshetjük azokat az alaphangulatokat, melyeket az irodalom alkotásainak többségéből bérezünk, összegezhetjük az uralkodó s gyakran visszatérő eszméket. Az irodalmat funkcionális egységnek tekintve, innen indulhatunk, Taine elméletének megfordításával, az irodalom mögött élő magyar lélek meghatározására is. Ez utóbbi ugyan már távolabbi feladat, de irodalmunk alapvonásainak keresésében az utak kikerülhetetlenül keresztezik egymást.

A leggyakrabban észlelt és meghatározott vonás, itt is többször céloztunk rá: irodalmunknak a nemzeti lét ügyével összefüzdött szerepe. Ami másutt csak válfaj, az nálunk majdnem az egész. A magyar irodalom a szolgálattelvés irodalma. A közép-korban azzal szolgált, hogy biztosította a keresztyénséget, mert a magyarság léte itt azonos volt a keresztyénségével. Mohács után ismét a vallás ügyén át szolgált a nemzet megmaradását. A megingott országot újra az Abszolútumhoz kapcsolta, felszabadított, bátorrá tett oly emberi erényeket, melyek a „két pógány közt” való megálláshoz segítettek. A magyar műveltség laicizálásával elvégezte azt a munkát, hogy – szakrális jegyekkel ruháztatva fel – magát a nemzetet tette meg abszolúttá. Távolabbi hatások befogadásával egyensúlyozott oly egyoldalú művelődési és politikai befolyásokat, melyek a földrajzi közelség természetes folyamánakép túlságosan erősen próbáltak a magyar életben érvényesülni. A magyarság földi élete, egyik legnagyobb gondunk tárgya, továbbá nemzeti küldetésstudatunk az irodalom eszközi szerepe által emeltetett abba a magasságba, amelyben ma is látjuk. Nemzetfogalmunk, hiszen benne nyel-

vet, közös múltat és műveltséget hangsúlyozunk, nem pedig pusztán táji és faji összetartozást: az irodalom alkotása.

Ennek a szoros kapcsolatnak az okát már régóta tudjuk. Minden nemzeti szerencsétlenségünk úgy megtört bennünket, hogy egész létünket a megsemmisülés szélén láttuk. Európai elhelyezkedésünk, benne való történeti életünk alapkérdései igazolták az állandó veszélytudatot. Akinek az élete veszélyben forog, mindent megragad a maga védelmére és ellenálló ereje fokozására. De egymagában az, hogy a magyar irodalom tématikájának legállandóbb jegye a nemzeti szolgálattevés, nem különlegesen jellemző és elhatároló tünet. A kis népek irodalma általában ilyen. Bizonyára van azonban valami különbség annak a csomónak a keménységében, melyet nemzeti sorsból és irodalomból kötöttünk. Különbség van abban a hőfokban, mely egy máshoz súrlódásukból létrejön. Olyan nemzet, mint a magyar, amelynek irodalma meg-megújuló emlékezéssel utal a valamikori nagyságra, bensőségesebben éli át irodalom és élet kapcsolatát, mint azok, akikben az emlékezés nem telíti így a lelkeket.

A magyar irodalom annál természetesebb módon vállalta ezt a szolgálattevést, mert történeti fejlődése folyamán is aránylag csak későn, a 18. század végén kezdte meg azt a kibontakozást, amely a gyakorlati élet eszközeként élő irodalmiságból az ú. n. „tisztá” szépirodalom felé vezetett. Említettük, hogy a szórványos szépirodalmi kezdemények sokáig tudomány és erkölcsi haszon leple alá kényszerültek. Az oly következetesen szépirodalmi elv, mint a Kölcseyé, Balassát és Zrínyit kivéve (és őket is igen erős fenntartással), nem is talált olyat, amit a fejlődés szerves előképeként felmutathatott volna. Azok a küzdelmek, melyek a szépirodalmiság elismertetéséért a 18. század végével kezdődtek meg, több évtizeden át tartottak, noha a reformerek minden „irodalmi” és esztétikai gondjuk mellett a

nemzet felegyenesítésének ügyét is azonnal magukévá tették. Kölcsey írta, hogy a játékszín másoknak új, nemes gyönyörködés alkalma, „nekünk pedig úgy kell azt óhajtanunk, mint hanyatló nyelvünk védelmét, mint enyésző characterünk palládiumát, mint sülyedő lelkünk felemelő eszközét”. A politikum 19. századi eluralkodásával irodalmunknak ez a szerepe csak erősödött.

... engem fölver nyájas képzetimből
Komoly valónak súlyos ércgara;
Fajom keserve hangzik énekimből
Dalom nehéz koromnak jaj szava.

így mondta Eötvös József. „Én nem vagyok tudós vagy litterátor, én hazafi vagyok!” – ezt a kijelentést, korszerű változatokban, négy évszázad óta halljuk íróinktól, ahogy a „penna” és a „szablya” értékkülönbsége nemcsak Zrínyi Miklósról és korára korlátozódik. Sokáig csak írók és politikusok szobrai álltak tereinken, mert ábrázoltjaik már életükben is sűrűn átlépték egymás munkaterületeinek határait. Széchenyi István ugyanazoknak a széplelkű nőknek ajánlotta Hitel-ét, mint az írók az almanachokat ízlésünk azokat az íróinkat fogadja el a legsimábban, akik műveikben mintegy a szemünk láttára cselekszenek. Hamar emeljük is őket „éltető eszmék”-ké és a gyakorlati erkölcs példázóivá. Költőink kettős tematikai jellegében (Kölcsey: „Zeng hazát és zeng szerelmet... a lant”; Petőfi: „Szabadság, szerelem . . .”; Ady: „Politika és szerelem”) az első hely mindig a cselekvést sugalló szóé. A magyar író cselekszik (néha még nemzete kedve és akarata ellenére is), szavai tettek, melyek jogszerűen esnek törvény és közvélemény ítélete alá. „A közdolgok együttfolytatásába beleszokott, de a literatori helyzetetésekkel ismeretlen magyar – irattá Kölcseyvel saját kritikusi tapasztalata – figyelmessé lön, midőn egyszer egy magános író szokatlan példával előállott s

ítéletét nyomtatásban elmondá. Szólani, így gondola magában, szabad; de ez a nyomtatott ítélet nem egyéb végzésnél; végzést pedig csak forma szerint összegyűlt törvényhatóság tehet/- Általában kevés az érzékünk a műalkotás s vele az egész irodalom, e különös szellemi felépítmény sajátos logikája és lélektana iránt. „Igen derék politikai nemzet lehetünk, de itt az ideje, legyünk egyszer már irodalmi nép is” – kívánta Erdélyi János, s kívánságának azóta is csak vonakodva tettünk eleget. Babits Mihály mondja egyhelyütt, hogy minden magyar antológiának az lenne a feladata, hogy a híres ember mögött végre felfedezzük a nagy író is.

A „l'art pour l'art” dogmája sehol sem valami hosszú életű. Kizárólagos uralmi igénnyel nálunk nem is jelentkezett. Első, vékony, a romantikus idealizmussal vegyült formájában hamarosan „szobai költészet” és „almanach-líra” lett a neve. Másodszór, századunk elején történt fellépése után, alakulásában oly elhajlások mutatkoztak, melyek messze vitték az eredeti elvtől. Egyfelől összevegyült az írói szabadság mindig időserű ügyével, másfelől pedig éppen legnagyobb hitvallójával, a „homo aestheticus” Kosztolányi Dezsővel, beletorkolt abba a mozgalomba, mely az irodalom nemzeti szolgálattevését a legnépszerűbb módon példázza, a nyelvtiszítításba és nyelvgondozásba. Mivel inkább csak az irodalmi reformok kísérő jelensége, eggyel szaporítja az újítással együttjáró ellentétek számát s egyideig növeli az irodalmi élet feszültség! felületeit.

„Bizonyos vagyok benne, – írja Illyés Gyula – ha az örvostudomány valami ok miatt egyszer csödbe jutna, az emberek a gyógyítást is az íróktól követelnék s áruulást kiáltanának, ha azok illetéktelennek mondanák magukat a feladatra.” Élet és irodalom szintagmája már oly pregnáns, mintha az a kis kötőszó benne se volna. A magyar író az életnek ír az életről, azzal a felelősségtudattal, nem egyszer tartózkodással, mely a kényes

dolgokkal bánók sajátja, vagy riadva és riasztva, elborultan tépve-szaggatva magát és másokat, mint akinek hangja meghalásától életek függenek. Az irodalom közügy, de ez nemcsak az írói hang erejét mérsékli vagy fokozza. A lírai személyesség, akár vallomásban, akár ítéletben, mindig erős megütközést kelt, s huzamos időnek kell eltelnie, míg, e személyes színek elhalványultával, a közizlés elfogadja. „A mi költészetünk, – írja Kemény Zsigmond – bár nem volt szűkkörű, bár a külföld semmi behatásaitól nem lőn elzárva, bár a szabadság, egyenlőség nagy eszméit nagy szeretettel karolta fel: a forradalmi korszakok alatt sem feledte, hogy hivatása csak nemes lehet, s hogy Múza és bachansnő között nincs semmi hasonlatosság”. Irodalom és erkölcs nálunk egészen új keletű vitáiban a kétfajta komolyság, írói és közizlésbeli, áll egymással szemben, s a vita mindig arról folyik, hogy ezt a komolyságot hogyan kell értelmezni. A cinizmussal senki sem száll vitába. „Az irodalom méltósága”, Gyulai Pál irodalmi elveinek e középponti magja, lehetséges, hogy időnként akadály a áttöréseknek, melyek az ember még ismeretlen lelki zugait fedezhetik fel, de olyan alap is, melyhez ismételten visszatérünk. Az írói erkölcs belőle meríti bátorságát és igazolását.

Élet és irodalom, de mondhatnék így is: valóság és irodalom. Amikor Vörösmarty ezt írta:

Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne légyen határa,
A mit fül nem hallott, a szem meg nem jára,

mintha maga is érezte volna, mennyire ki kell lépnie a magyar valóságtisztelet kereteiből. Régi irodalmunk epikája „lőtt dolog”-ról szólt, s a hitelességet, ha más nem, egy-egy „régicronica” igazolta. Nemzeti klasszicizmusunk a realizmus világáramlatának idején alakult ki s Arany „epikai hitelbe is sokkal több,

mint egyeden írói alkat szükséglete. Nyelvünk konkretizáló hajlama, mely szívesen él valóságizú példabeszédekkel, az elvontat foghatóvá tevő metaforákkal és megszemélyesítésekkel, a szemléletességet s a vele majdnem azonos jelentésű világosságot fejlesztette legpontosabban magához illő stílustulajdonsággá. Bármennyire nagy változásnak fogta is fel a közízlés a szimbolizmust, Tóth Arpádnak igaza volt abban, hogy „a Mallarmé-k és Rimbaud-k kusza és szeszélyes szimbólum-tömegeihez mérten Ady valóban magyar mérséklettel tartotta kordában a maga jelképes beszédét.”

Az élet- és valóságközelség általában olyan műfaji és stílusbeli képződményeknek kedvez, melyeket csak egyetlen kis lépés választ el a cselekvéstől. Régi irodalmunk túlnyomóan tanító jellege a maga egészében példa rá. Ennek az időnek legnagyobb alkotása, Zrínyi Miklós eposza, oly mintákra nézett, melyek nem a sürgető aktualitás jegyében fogantak, mégis kora magyarsága legégetőbb kérdésének elkiáltója lett belőle. Egyideig, főleg Vörösmarty Zalánjáig, ez a világirodalom hagyományai szerint legtárgyilagosabb műfaj úgy élt a magyar írói vágyakban, mint a nemzeti felemelkedés egyik elengedhetetlen eszköze. Még Csokonai tervei közt is ott állt a nagy, ősi tárgyú nemzeti eposz megvalósítása. Hogy a játékszín, a dráma modern formáinak megteremtésétől mily feladatok teljesítését vártuk, korábbi Kölcsey-idézetünk eléggé bizonyítja. Kisfaludy Károly drámái ebbe a kívánságba találtak bele. Fáy és Eötvös irányzatos regényeinek kellett Jókai tágabb képzelete előtt az utat kijárniok. Íróink hirtelen műfaj váltásai, ösztönük ellenére való megmaradásuk az új úton, gyakran a külső erőknek tett engedmény folyományai.

Majdnem jelképi értékű, hogy magyaryelvű irodalmunk legkezdetén egy szónoklatot és egy lírai költeményt találunk. Mindkét műfaj történeti fejlődése a legfolytonosabb is. Szóno-

kok és lírikusok nemzete vagyunk – szokták mondani. E jellemzés egyik felét, mert néha sajnosán igaznak érezzük, már jóideje szeretnők megváltoztatni. „Miért van oly nagy keleténélünk a handázó szónoklatnak? – kérdezte elkeseredetten Erdélyi János. – És vegye komolyan akárki nemzeti jellemünket, nem adna-e cserébe szónoki erünkből, ha rajta költői volna váltható?” A szónoklat és alkalmas és a szükséges tette való rábírási műfaja s nekünk, akiknek a tett egyik legállandóbb kérdésünk, elhatározás és cselekvés közvetlen összekötőjének látszik. A renaissance esztétikai hagyatékából a „szép szó”, melyért állítólag oly sok mindenre hajlandók vagyunk, az „ékes beszéd”, az elokvencia haladt tovább a legkisebb zökkenő nélkül, sőt hosszú időre a világi műveltség mindent magába foglaló tartójává is lett. És ha a nemzeti élet gyakorlati ügyeinek vitelében igen megokolt panasszal ítéljük is el ezt a retorikus hajlamot, irodalomműveltségi szempontból nem lehetünk ily szigorúak. A műveltség tartalmi elemei, az irodalom szerkezeti és stílusi konvenciói (ebből rengeteg persze sablonná is válva), formált kifejezés- és fordulat egységek a szónoklat révén oly mélységekig hatottak, ahová az írás csak ügyel-bajjal ér el.

Líránk is őrzi a szónokiság vonásait. Kevés benne a tiszta monológ, de annál gyakoribb az a fajta attitűd, amely valakit, vagy valakit lát maga előtt és hozzájuk intézi szavait. Négyesy László mondta a Petőfi-daltípusról, hogy és mindig egy párbeszéd egyik fele. Csekély tágítással áll ez az egész magyar lírára. Valakihez szóló „ének” volt a régi líra, s és admonitio és adhortatio patétikus hangja Berzsenyitől Babitsig még a legcsendesebb szavú versből is kihallatszik.

MINDEN IRODALOM, ha arra vállalkozik, hogy és őt kivető nemzet *életének* irányítójává legyen, kettős módon végzi munkáját. Ez a kétféleség és irodalomnak abból az

egyik lényegeszerű vonásából ered, hogy az irodalom: kifejezés. Kifejezője annak, ami van és annak, aminek lennie kellene. Az irodalom ezzel veszi magára azt a helyhez kötött lírai jelleget, mely a saját körén belül való hatás erejét megnöveli, kifelé való érvényesülését azonban megnehezíti. Tartalmak, hangútkok ezer és ezer fajtájával, melyeket csak azok értenek igazán, akikhez adressálva vannak, határolja el a legbiztosabban a nemzeti közösség otthonos területét. Az irodalom ekkor célzások, képek, tárgyi és történeti allegóriák csak egyetlen kulccsal nyitható zárendszere, s a hozzávaló kulcs az az azonosságtudat, mellyel az olvasó, mint történeti és minőségi közösség tagja, e tartalmakban önmagára ismer.

A nemzetélet ábrázolásában, meg- és elítélésében kétségtelenül az első hely irodalmunké. A politika is tőle kapja, rendesen erős késéssel, azokat a szempontokat, amelyekkel aztán ez végzi el, a cselekvésbe áthajolva, a maga bíráló tevékenységét. Ebben az irodalmi nemzetkritikában két hang az uralkodó. Az egyik irodalmunk emlékeztető magatartásának egyenes következménye. „Mi a magyar most?” – kérdi ez a hang, s-a kérdésben mindig benne van az, hogy valamikor más volt. Idő és történet tehát végzetes alkalomadás a magyarságnak arra, hogy erényeit levetkezze és elkorcsosuljon. Azt a „mást” megtestesítik egyszer, amikor úgy látjuk, hogy az országvezetőkkel él vagy hal a nemzet, „a régi szent királyok”, majd kiemelkedő hősök, várvédők, hadak vitéz nagyjai s végül, a 19. századra, már maga az egész régi magyarság. Az a múltbatekintés, mely az alkotások borongva-búsongón lírai színét adja, itt válik érezhetően aktívva. Aktuális erkölcsi és szociális helyzetképek keltik fel ilyenkor a multat: a „nyúzó urak”, a kevés zsolozsmájú papok, a széthúzás, az egymásra agyarkodó vezetők, a különb-különb vallásokban gyönyörködők, az elidegenedő nagyok, az érzéketlen tömeg és a szájas hazafiak. Velük szemben emeli fel az irodalom, az egyé-

niségnek és a helyzetnek megfelelő színezéssel, a régiség képét s vele azt a régi hibátlanságot, melynek megsemmisítője az irigy idő. Ha volna magyar Faustunk, az bizonyára nem azért állítaná meg az időt, hogy szépségét kiélvezze, hanem hogy megfordíthassa, nehogy a magyarság az idő kísértéseibe essék és megromolhasson. A magyar irodalom ezt a bűnbe és romlásba csábító időt, noha „egy istenkéz sem tartja vissza”, bírja minduntalan megállásra, hogy a magyarság az maradjon, vagy ismét azzá legyen, „ami igaz maga”.

Ez a nemzetkritika, bármennyire telve van is komor és éles rajzolatú képekkel, lényegében optimista. Oly tapasztalatokra épít, melyek mind azt bizonyítják, hogy a magyar igenis tud élni a megállított és megfordított idővel. A pedagógia, a nemzetpedagógia is, optimizmus nélkül céltalan és önmagát semmisíti meg. Rubele Balázs délibábkergető útja és a „Hunok harcáénak ma különösen időszerű tanulságai után is marad annyi alap, amennyi elég az élethez:

Védett okos ildom, ép, józan, erős ész,
Akarat, mely bátran nagy célja felé néz.
Száz vést kikerültél, rabigád áttörted,
Mi hajolt: hajlítád, ami nem: eltörted;
Bölcsen az időhöz idomulni tudtál,
Ha szunyókáltál is, még el nem aludtál

(Arany L.)

De már mérhetetlenül sötétebb és elevenbe vágóbb irodalmunknak az a magyarságképe, mely ugyan szintén aktuális helyzetlátásból emelkedik ki, de múltat, jelent és jövőt egybefogva, pantragikus vízióvá szélesül. Ez az a lírai pillanat, amikor

Szent Kelet vesztett boldogsága,
Ez a gyalázatos jelen
És a kicifrált kód-jövendő
Táncol egy boros asztalon . . .

Janus Pannonius „nostra barbaries”-étől egészen Ady Endre

„halál-tavá”-ig a rezignáció beletörődő kézmozdulatával, de sírva és átkozódva is, a magyar irodalom nem egyszer vágta már arcunkba azt az egyetemes ítéletet, melynek hallatára megdöbbenünk vagy sértődötten felháborodunk, aszerint, hogy a bűnbánatra és a magunkbaszállásra, vagy pedig az egyszerű elhárításra vagyunk-e alkalmasabbak. A magyar – szól az ítélet – balszillagzat alatt született nép, sorsa felemás és tökéletlen, vaksággal és süketséggel van megverve, igazi nagyjait nem tudja felismerni és mártírhalálra ítéli őket, lomha, mikor cselekednie kellene, de „ha néha felgyül vérapálya”, akkor céltalanul üt és vág, nincsen célja és nagy akarata, Isten és történelem minden logikus törvénye szerint el kell pusztulnia. A pokoljáró irodalom ilyenkor a nemzethalál szörnyű látomásával ér a felvilágra vissza. Ezt a fekete réteget, mely néha egészen elborítja a magyar irodalom más színeit, sohasem tudja a felszabadító kacagás szétrobbantani. Van egy kacagásunk, Arany János tett vele próbát 1849 után, de ez „kétségbeesett gúny kacaj” volt. Soha többé nem ismételte meg senki, úgy megriadtunk ettől az ismeretlen hangtól. Nem is akarunk megszabadulni a kedély e tragikus ködképeitől, mert a lényünkhöz tartozónak érezzük őket.

Ez már nem pusztá önbírálat, még kevésbé a negatívumoknak az a tudatos nevelői szándéka, amellyel az író „ostorozza és megrázza” népét. A magyar írónak a halál völgyében való járását eddig még meg nem határozott ösztön igazgatja: talán a nagy nemzeti szerencsétlenségek elsüllyedt élményei, talán annak a nagy távolságnak az érzése, mely a magyar író és közönsége közt időnként tátong, vagy általában az ember fölé emelkedett ember („a fajából kinőtt magyar”) és a tömeg örök disszonanciája-e, nem tudjuk. Talán éppen erőnk paradox jele, hogy ilyen sötét mélységbe nézéssel is tudunk élni és alkotni. Irodalmunknak, sajátságos fejlődésmenetén kívül, leg-

jobban megkülönböztető jegye, íróinknak pedig olyan út, melyen keresztül az egyetemes és a magyar humánus rejtett tájaira érnek.

ANNAK ELLENÉRE, HOGY A MAGYAR irodalom a nemzet életével oly szoros közelségben él, mégsem teremtett olyan egyetlen emberalakot, abbén mintegy sűrítetten megtalálhatók önmagunkat. A külföld sem irodalomalkotta ember jelképes egységében szemlél bennünket. Nem vagyunk sem Faust, sem Don Quijote vagy Oblomov nemzete. Amint – szerencsénkre – nincsen olyan egyetlen „mítosz”-unk, melynek fanatikus gőze vinne bennünket a politikai cselekvés útján, hiszen kis népnek nemcsak egy útja van, ugyanúgy nem ragadtunk bele az öszemlélet egyetlen formájába. Viszont az tagadhatatlan, hogy irodalmunkban is élt a vágy – mint Arany János írja – „oly alakot idézni elő, mely a nép minden osztályában ismerőssé válva, mintegy az élők, a járókelők közé vegyül, idő folytán a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz csatlakozik s az együgyűek előtt mint valóságos előszemélynek marad fenn emlékezetell. Van is több ilyen irodalomból életre kelt személyiségünk s bár létükkel nem hatoltak el oly széles rétegekig, mint Arany szerette volna, az irodalmi nevelés, valamint az irodalomnak az élet gyakorlati erkölcsére való áthatásai következtében, az általános nemzeti jellemkép részszerinti megvalósítóinak tekinthetők. János vitéz, Bánk bán, a fiatal Toldi, ezenkívül Jókai regényhősei ilyenek.

Van-e bennük valami közös vonás? Az, hogy tökéletes emberek. Akár Katona József vagy Arany János lélektanilag részletezett, akár Petőfi vagy Jókai egysíkúbb alakjait tekintjük, mindannyian Isten remekbe alkotott teremtményei. Egy részük az a „homo omnivolens et omnipotens” (Péterfy Jenő nevezte így nem kis iróniával Jókai embereit), akiben minden valósá-

gon győzedelmeskedő erő él. A valóság legyőzéséhez néha elég egy vaskesztyűs kéznek a hirtelen összeroppantása, de máskor a hidegvér, a körütekintés és a leleményesség sok-sok változatára van szükség, mert felhőbe kell kapaszkodni, hogy a hajótörésből szabadulni lehessen, bele kell ugrani a sárkány torkába, hogy a kardvas megtalálhassa a szívet. Nincs olyan akadály, mely meg tudna állni csodálatos képességeik előtt. Korántsem a valóságok elől való menekülés romantikus hősei ők, hanem a valóságok lebírói. Nem a soha nem látott kék virágot keresik, a tündérnek előbb meg kell jelennie látható és tapintható testben, mielőtt kalandos kereső útra elindulnának. Toldi eléri a kezdetben oly lehetetlent, vitézzé lesz, János vitéz eljut Tündérországba, ahogy Csongor is eljutott oda, pedig a hármas út kízó bizonytalansága rettentette. Jókai zseniális mérnökei és gazdái nemcsak az emberi gonoszság eszén járnak túl, hanem a természet vak szélségein is. Igaz, ezt a végső, a valóságokon való győzelmet nem valami kitartó és szorgos munka szerzi meg, néha előbb álmodni kell róla, füllentő fantáziával, mint Hány Jánosnak, vagy úgy, mint Toldinak a viadalt megelőző éjtszakán és inkább a pillanatnyi ötlet sugallata irányítja a cselekvést, mint az előre kitervelés, . . . mindegy, a valóság mégis csak meghajol. „A magyar géniusz megannyi huszártréfi” ők – ahogy Péterfy meghatározta – s minden hiperbolikus jellegüket elfelejtetik velünk a realitás kísérő elemei, nem utolsó sorban az a pátosz és humor, melyek mindegyike könnyen nélkülözi a kitartás és a hosszú lejárátú akarat erőit. Ha az irodalom, különösen a nagy változások idején elégedetlen is ezzel a népmeséből és magyar valóságismeretből összegyúrt embereszménnyel, nem megsemmisíteni akarja, hanem kiegészíteni:

Munkabíró lelket kívánok, félni tudatlant,
S félni merőt: a mint a haza jobb ügye hí.

(Vörösmarty)

A magyar irodalom ilyen ember-remekkel életi át a tragédiát is. De az a szorongás és sötétlátás, mely irodalmunknak egyik alapszíne, csak igen ritkán jut el az akciót követelő drámai formáig. A balladás és regényes végzetszerűség pontosabban fedi a mi tragikum-eszményünket, mint a dráma. Tragikus hőseink ritkán kezdeményezők, szerepük a tragédia lavinájának elindításában alig több, mint „a bűnné vált erény”, egy külső erőszakos hatás elhárítására törekvő reakció, egy könnyelmű és a következményekkel előre nem számoló cselekedet. Amint Petőfiig teljesen hiányzik irodalmunkból a korlátatlan egyéni cselekvési szabadság hangja, de annál gyakoribb az egyéni és közösségi sérelemé, a becsületben, az emberség egyetemes jogai-ban megbántottaké, ugyanúgy a magyar tragédia hőse sem az egyéni becsvágy vagy az eredendően megbillent fantázia áldozata. Bánk bán bukása mögött bemocskolt családi élet és egy ország nyomora áll, Kemény Zsigmond Gyulai Pálja fejedelme szolgálatában, Etele az árnyékkirály-testvér tetteinek megkorrigálásával, Török Bálint az „egyiket a másikkal” politikai kényszerében vetkezik. Balzac és Stendhal nagy ragadozói, Shakespeare Coriolanusa vagy Macbethje nem lehetne magyar tragédia főhőse, még kevésbé egy Egmont vagy Don Carlos elvont eszmenyiségtől fűtött személyisége. Egy tragikus sorsú Teli Vilmos már inkább.

Az az út, melyet a műben végigjárnak, a folytonos romlás útja.

Mert a nagyra szülötteket
Naggyá lenni kaján végzet irigyl.
(Vörösmarty)

Az istenadta emberi tökéletesség megnyomorodik a jelen rákényszerített akcióiban. Csak a múlt lehet egész és tökéletes, mert ez már megváltozhatatlan. A magyar irodalom a maga teremtette tragikus hősökkel járhatja meg a teljes pusztulást, azt

a végzetet, amelytől egész népét félti. Vagy talán az egész emberiséget.

Ezt a szavunkat: emberség, abban a műveltséget és erkölcsi magatartást összefoglaló jelentésben, amelyben mi magyarok használjuk, egyetlen mai nyelvre sem lehet lefordítani. A humanizmus és a nálunk meghosszabbított életű latinitás ajándéka volt ez a szó, s teljes akkori értelmében megtartotta nemcsak irodalmunk, hanem népünk is. Magyarság és emberség nem egymást kizáró fogalmak. Ady Endrének erről a két soráról

Nagyot végezni mégis mi jövünk,
Nagyot és szépet, emberit s magyart

azt mondja Illyés Gyula, hogy a nagy, a szép s az emberi után úgy áll ott a magyar, mint az „összeadás számoszlopai alatt az összeg.” A magyar író egy soha el nem érhető emberi szintézisre vágyik, azoknak az igen reális tapasztalatoknak a segítségével, melyeket egy egész nemzet sorsával való azonosulásból szerzett. Hogy az emberiségben, a népek hazájában gyakran oly fájón-keservesen csalódik, csak hitének mélységét és komolyságát bizonyítja. Vallja, hogy ha népe elpusztul, az emberiség is szegényebb lesz.”Nehéz sorsú nemzet fia, de embernek lenni is nehéz. A földnek fájó ember, az „ember-utáni csend” döbbentő látomása a kemény iskolát kijárt magyar író tulajdona. Ha ő szól,

Ember beszél, kinek a sors,
Az élet, évek és napok
Szívének gyökeréig fájnak.

Az ember legyen ember, kívánta változó szavakkal Vörösmarty, Arany, Babits, s Ady hozzátette, hogy még az „embertelenségben” is. Az „ember” tragédiáját, elhanyagolt, de a reménytelen vég felé is küzdve, alkotva haladó kozmikus sorsát csak magyar író írhatta meg

KAZINCZY FERENC 1831-ben meglátogatta a váci siket-némák intézetét. Két fiatal ápoltat állítottak eléje. „Tudsz-e táncolni?” – írta fel nekik egy papírlapra. „A két fiú – írja – elnevette magát. A nevetés engedé gyanítanom a feleletet, de még világosabban akarám érteni, mely képet ragaszt a leírt ígéhez: s a fiú kerengést feste ujjával a levegőbe. Német, mondtam magamban, ha magyar volnál, bokáidat ütnéd együvé.” A magyar irodalom a néma magyar lélek közvetett megszólalása. Nem az egyetlen, de kétségtelenül az, aminek a szólására a mi lelkünk is a legérzékenyebb, mert emberi és magyar valónk szavát halljuk benne. Kihallatszik belőle – Gyulai Pált idézzük – „a szegény és büszkeség, a dicsőség és balsors, az emlékezet és remény, a csüggedés és önbizalom küzdelme, ősi hagyományos lelkesülésünk, melyben az öröm mindig nyomasztó, a fájdalom mindig emel”.